

J.S. BACH - TRANSCRIPTIES VAN CONCERTEN

In 1708 kwam de toen 23-jarige Johann Sebastian Bach in dienst van het hof in Weimar. Vijf jaar eerder was hij al korte tijd in Weimar als hofviolist werkzaam geweest. Bach ging echter als 18-jarige eerst naar Lüneburg, en daarna naar Mühlhausen, om vijf jaar later als hoforganist en kamermusicus in Weimar aangesteld te worden. Hoezeer de capaciteiten van de nog jonge musicus ook toen al gewaardeerd werden, blijkt wel uit het opvallende hoge salaris dat hij van meet af aan in ontvangst mocht nemen. In Weimar moeten Bach en zijn vrouw Maria Barbara enkele jaren onder zeer gelukkige omstandigheden geleefd hebben. Hier werden zes kinderen geboren, van wie twee (een tweeling) vrijwel direct gestorven zijn. Catharina Dorothea, Wilhelm Friedemann, Carl Philipp Emanuel en Johann Gottfried groeiden in Weimar op tot gezonde kinderen.

Bach kon zich in zijn dubbele functie aan het hof veelzijdig inzetten. Niet alleen was hij verantwoordelijke voor de staat van het orgel in de hofkapel, maar werd ook vanuit steden in de omgeving als specialist geraadpleegd. Tevens werd hij ingeschakeld om de klavecimbels aan het hof te repareren. Hij had verscheidene leerlingen en onderhield intensief professioneel en vriendschappelijk contact met Telemann (die toen enkele jaren in Eisenstadt werkte), met de violist Pisendel en met zijn neef Johann Gottfried Walther, die als organist was verbonden aan de stadskerk (tegenwoordig de 'Herder-kerk').

De hertogelijke familie van Sachsen-Weimar hield van muziek. De jonge prins Johann Ernst van Sachsen-Weimar, een halfbroer van hertog Ernst August (die samen met zijn oom Wilhelm Ernst over het hertogdom de scepter zwaaide), was zelfs zozeer de muziek toegedaan, dat hij zich daarin intensief liet onderwijzen, onder meer door Johann Walther, en tijdens zijn korte leven (hij stierf 18 jaar oud door een onbekende ziekte) meerdere composities heeft geschreven. Johann Ernst studeerde evenals Ernst August enkele jaren in Utrecht. Vandaar reisde hij door de Nederlanden en vertoefde regelmatig in Amsterdam, waar hij onder meer de blinde organist van de Nieuwe Kerk, Jan Jacob de Graaf, moet hebben gehoord en wellicht ook ontmoet.

De Graaf had een bijzondere reputatie door zijn uitvoeringen van de nieuwste Italiaanse concerten voor orgel solo die kort na 1700 in Amsterdam de ronde deden. Nadat de uitgever Estienne Roger zich er in 1697 vestigde, was Amsterdam een centrum voor muziekdruk geworden. In 1711 bracht Roger de eerste druk uit van Vivaldi's *L'Estro armonico*, opus 3, bestaande uit 12 concerten voor 1, 2 of 4 violen, strijkorkest en continuo, opgedragen aan Ferdinand III van Toscane. Niet alleen werd met deze concerten Vivaldi's naam in Europa gevestigd, bovendien zijn deze concerten voor tal van componisten een ware eye-opener geweest waar het de moderne Italiaanse stijl van die dagen betreft: de heldere lyriek, de virtuoze omspelingen, de duidelijk omlinjnde structuren, de grote nadruk op melodische frasen die met tamelijk eenvoudige, maar daarom niet minder aansprekende akkoorden begeleid worden.

De jonge Johann Ernst moet toen hij in 1713 in Weimar terugkeerde tal van nieuwe muziekstukken, zowel in druk als in handschriftkopieën mee naar huis genomen hebben. Waarschijnlijk heeft hij toen Bach (en eveneens zijn leraar Walther!) gevraagd deze te

bewerken in versies voor klavecimbel of orgel solo. Daarmee diende Bach wellicht een dubbel doel; hij hielp de stiefbroer van zijn broodheer en leerde en passant ook zelf nog beter de kneepjes van het Italiaanse concerto-vak kennen. Menigmaal ging hij zelfs een stapje verder dan de door hem gebruikte originelen, onder andere door op kunstige wijze de harmonieën hier en daar wat aan te passen, zo nu en dan tegenstemmen te componeren en vooral in de langzame delen van de concerten de versieringen zo veel mogelijk uit te schrijven. Wat dat laatste betreft, zijn deze concerten zo dus tevens een prachtige bron voor de versieringskunst in de eerste helft van de 18^e eeuw.

Op basis van het bezoek van Johann Ernst aan Nederland en het jaar van uitgave van Vivaldi's concerten opus 3, mogen we aannemen dat Bach *L'Estro armonico* in druk voor handen had. Johann Ernst keerde in 1713 terug in Weimar, waar hij in 1715 overleed. Dat wil zeggen dat de overige composities die Bach arrangeerde in handschrieffkopieën tot hem gekomen moeten zijn, al dan niet via Johann Ernst dan wel op verzoek van deze, of misschien wel via een geheel andere route. Overigens was dat tot in de 19^e eeuw een heel normale zaak. Vaak duurde het te lang om op een druk te wachten en dus kwam verreweg de meeste muziek in handschrieffkopieën in omloop en werd zo (letterlijk!) over de gehele wereld verspreid.

Voor zover ons bekend is, heeft Bach in de jaren tot de dood van Johann Ernst zestien concerten omgewerkt voor klavecimbel (BWV 972 – 987) en vijf voor orgel (BWV 592 – 596). Van de in totaal 21 concerten zijn negen met zekerheid ontleend aan Vivaldi, vijf aan Johann Ernst van Sachsen-Weimar en voorts telkens een aan Alessandro Marcello, Benedetto Marcello, Georg Philipp Telemann en Giuseppe Torelli. Van drie concerten (BWV 977, 983 en 986) is de bron onbekend; in het geval van BWV 977 vermoedt men dat het een onbekend concert van Vivaldi betreft. Twee concerten van de jonge prins heeft Bach tweemaal onder handen genomen: het concert in G is zo in de orgelversie bekend geworden als BWV 592 en in de klavecimbelversie als BWV 592a; van het concert in C heeft Bach alle drie delen voor klavecimbel omgewerkt (BWV 984) en enkel het eerste deel voor orgel (BWV 595).

Het Concert in D (BWV 972) is gebaseerd op het negende concert uit Vivaldi's *L'Estro armonico*, het Concert in C (BWV 976) op het twaalfde uit dezelfde bundel, en het concert in F (BWV 978) op het derde concert. Voor het Concert in G (BWV 973) heeft Bach gebruik gemaakt van Vivaldi's opus 7, dat pas in 1716 in Amsterdam werd uitgegeven door Jeanne Roger, de dochter van Estienne Roger en dus voordien al in handschrieffkopie bekend moet zijn geweest. De Concerten in g (BWV 975) en in G (BWV 980) zijn gebaseerd op resp. het zesde en het eerste concert uit Vivaldi's vioolconcerten opus 4, beter bekend als *La Stravaganza*. Deze bundel werd door Estienne Roger in 1714/15 gedrukt. Het is aannemelijk dat Bach ook deze concerten in een handgeschreven afschrift heeft gekend. Dat blijkt ook uit de verschillen tussen de overgeleverde autografen en de uiteindelijke drukversies; Bach heeft hier zonder twijfel versies voor ogen gehad die gebaseerd zijn op de autografen van Vivaldi. Hoewel Bach in de regel de concerten vrij direct met behoud van toonsoort heeft omgezet, zijn de concerten BWV 976, BWV 978 en BWV 980 door hem getransponeerd van E naar C, van G naar F, en van Es naar G.

Het Concert in d (BWV 974) is een omzetting van het Hoboconcert in dezelfde toonsoort van Alessandro Marcello. Dit concert is tot voor kort (en wordt overigens nog steeds...)

toegeschreven aan zijn broer Benedetto Marcello. De eerste uitgave van Marcello's inmiddels beroemde hoboconcert is rond 1716 verschenen bij Jeanne Roger in Amsterdam en bevat tevens concerten van onder meer Vivaldi, Albinoni, Veracini en Valentini. Het Concert in c (BWV 981) is wèl van Benedetto Marcello, en wel het tweede concert uit diens opus 1 (*Concerti a cinque con Violino e Violoncello obbligato*) dat in 1708 in Venetië werd uitgegeven. Bach heeft hier de toonsoort van het oorspronkelijke e naar c gezet.

Het Concert in b (BWV 979) is naar alle waarschijnlijkheid gebaseerd op een concert van Torelli. Het gaat om een zesdelig vioolconcert in d, waarvan het auteurschap van Torelli niet vaststaat. Een zelfde onzekerheid bestaat ten aanzien van het Concert in g (BWV 985), waarvan men met enige stelligheid aanneemt dat de bron hier een vioolconcert van Telemann betreft, maar ook daaromtrent is geen volledige zekerheid te geven. Men moet zich in zo'n geval geheel baseren op stijlvergelijkingen.

Tenslotte zijn er dan de concerten van Johann Ernst van Sachsen-Weimar. Toen Bach voor het eerst in contact kwam met deze muzikaal begaafde jongeling, was Johann Ernst twaalf jaar en Bach elf jaar ouder. Johann Ernst woonde niet op het residentieële paleis in Weimar, waar Bach formeel bij de minder joyeuze Wilhelm Ernst in dienst was, maar in het zogenaamde Rote Schloss, niet ver daarvandaan, met zijn halfbroer Ernst August, die slechts drie jaar jonger was dan Bach. In het Rote Schloss was het muzikale klimaat veel lossier dan in het paleis, en Bach moet – evenals zijn neef Johann Walther, die Johann Ernst geregeld kwam les geven – genoten hebben van de spirituele en muzikale atmosfeer daar.

De Concerten in Bes (BWV 982) en in d (BWV 987) zijn gebaseerd op de concerten opus 1 nummer 1 en nummer 4 van Johann Ernst, die drie jaar na zijn dood in Frankfurt werden uitgegeven. De overige twee concerten, in C (BWV 984) en in G (BWV 592a) betreffen onuitgegeven concerten van de prins. Uit elk van deze werken blijkt hoezeer de jonge adellijke componist zich de Italiaanse muziek van zijn tijd reeds had eigen gemaakt, zoals weinig later zijn adellijke vakbroeder, de vier jaar oudere Graaf Unico Willem van Wassenaer in Nederland zou doen. Het spreekt voor zich dat we hier niet van doen hebben met 'meesterwerken', maar jeugdige blijken van muzikale aanleg. Het kon ook nooit zo zijn dat een jongeman als Johann Ernst werd opgeleid tot een professioneel componist; evenals voor Unico Willem van Wassenaer zou het componeren, had hij langer geleefd, ook voor hem een aangename vrijetijdsbesteding gebleven zijn.

Dat Bach niettemin vier van zijn concerten gekozen heeft voor een bewerking is wellicht een mooie geste geweest voor een ernstig ziek lid van de familie van zijn broodheer, voor een leerling van zijn geliefde neef, misschien ook omdat hij een zwak voor de jongen zelf had, en zeker ook om daarmee zijn betrokkenheid bij de familie aan zijn werkgever te tonen. Hoe het ook zij, zelfs al zou hij misschien de werken van Johann Ernst werkelijk onder het mes hebben kunnen nemen, hij heeft het in de klavecimbelversies niet gedaan, wel in het Concert voor orgel BWV 595 (zie boven). Wat het respect voor de stervende prins, of was het herschrijven voor klavecimbel als doel op zich voldoende. Johann Ernst kon tevreden zijn. En Bach zelf? Alle concerten die hij daarna componeerde, bewijzen hoe snel hij zelf de Italiaanse stijl zich eigen heeft gemaakt en er vervolgens volkomen natuurlijk zijn geheel eigen en

unieke stempel op gedrukt heeft! De bewerkingen voor Johann Ernst hebben hem daarbij zeker op weg geholpen!

Leo Samama, 2005